

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה



גיליון שמ"ז, פר' אמור תשפ"ו



משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

מנע מחבירו לקיים מצות נר חנוכה

הערב שבת חנוכה ירד השקט על מסדרונות פנימיית ישיבה גבוהה בעיר לוד. הבחור החשוב אליעזר, בחור עדין נפש ומסודר, כבר סיים להכין את חנוכייתו להדלקה, והעמיד אותה ליד דלת חדרו, במקום שבו נהג להדליק בשנות שהותו בישיבה. אור אחרון של שמש קלוש נשפך אל המסדרון, וריח שמן הזית שהכין התפשט בחלל ונתן תחושה חגיגית של מצוה.

אלא שאז יצא מחדרו חברו, משה חנניה, שטען כי מיקום ההדלקה של אליעזר חוסם את המעבר הסמוך, וביקש שיעביר את החנוכייה אל אדן החלון שלפני חדרו. אליעזר סירב, והסביר כי כך נהג מאז ומתמיד, וכי מיקום זה ניכר היטב לרבים. הוויכוח ביניהם החריף, ובין שניהם הורגשה מתיחות לא פשוטה שביקשה להאפיל על קדושת הלילה הקרב. כשהלך אליעזר לרגע להביא פתילות נוספות מחדר חברו אחר, ניצל משה חנניה את ההזדמנות, נטל את החנוכייה של אליעזר והחביאה בפנינת מחסן צדדי בקומת המרתף, ויצא מן הבניין כאילו לא אירע דבר. כשהתקרב זמן שקיעת החמה, חזר אליעזר למקומו וחשכו עיניו: החנוכייה נעלמה. הוא התרוצץ בין החדרים, ירד למטה, שאל את העובדים ושבים, אך לשווא. בדקות הספורות שנותרו לו עד כניסת השבת לא הצליח למצוא חנוכייה אחרת, ונמנע ממנו לקיים את מצוות הדלקת נר חנוכה, דבר שגרם לו צער רב ותחושת החמצה גדולה.

עתה תובע אליעזר את משה חנניה מדין מי שחוטף מצוה מחברו, שחייב לשלם קנס על כך. שאלתו היא: האם מעשהו של משה חנניה שהטמין את החנוכייה וגרם לו לביטול קיום מצוות הדלקת נר חנוכה, מחייבו בקנס כמי שחטף מצוה מחבירו, או שמא החיוב שמצינו בחוטף מצוה לא נאמר אלא כאשר החוטף מקיים את המצוה בעצמו ולא כאשר גרם לביטולה?

תשובה

חיוב קנס לחוטף מצוה

בגמרא (חולין פז.) נדרש מהפסוק (ויקרא יז יג.) 'ואיש איש מבני ישראל וגו' אשר יצוד ציד חיה או עוף אשר יאכל וישפך את דמו וכסהו בעפר, ממה שנאמר 'ושפך - וכסהו', כי מצות כיסוי הדם מוטלת בראש ובראשונה על השוחט. רק משלא קיים השוחט את מצוותו, נתונה היא לכל אדם מישראל. והובאה שם ברייתא המספרת על אדם ששחט וקדם חברו וכיסה את הדם, וחייבו רבן גמליאל ליתן לשוחט עשרה זהובים. ופירש רש"י (ד"ה ליתן לו)

כי חיוב זה נובע מתוך שהפסידו שכר, כלומר, לפי שנטל ממנו את המצוה.

וכך נפסק להלכה בשולחן ערוך (סימן שפ"ב סעיף א) כי מי שקדם וחטף לחברו מצוה הראויה לו, מתחייב בקנס, וכגון בשור העומד להריגה מפני שהוא מזיק את הבריות, ובא אחר ושחטו שלא מדעת הבעלים, או באילן העומד לקציצה מפני שהוא מזיק את הרבים, וקדם אחד וקצצו, בכל אלו חייב המקדים לשלם לבעלים כפי שיראו הדיינים, שהרי הפקיעם מן המצווה שנועדה להם. וכן בשחט חיה או עוף ובא אחר וכיסה את הדם שלא מדעת השוחט, חייב לשלם לשוחט, ושיעור הקנס מסור להערכת הדיינים, אך המחבר מוסיף שיש מי שהורה לקבוע קנס קצוב של עשרה זהובים. וכך בכל מי שמונע את הבעלים מלעשות מצות עשה הראויה להם, והרמ"א מביא לכך דוגמא ממי שהיה לו בן למול, ובא אחר ומל אותו, שהוא חייב לשלם לאבי הבן עשרה זהובים. ואולם בזמן הזה אין מגבין קנס זה בבית דין, אך אם תפס - אין מוציאין מידו.

כל האמור נאמר במקום שהחוטף עשה את המצוה בעצמו, ולפיכך קנסוהו לשלם את הסך המגיע למי שנפקע ממנו קיום המצוה. אולם בנידון דידן, שבו אין החוטף עושה את המצוה ממש, אלא מונע את חברו מלעשותה, עד שביטלה ממנו בעל כורחו, יש מקום לעיין אם במצב שכזה אין מקום לקנס, מאחר שלא נעשתה המצווה בידי החוטף כלל, או שמא כיון שסוף סוף מנע את חברו מן המצווה הראויה לו, יש לקנסו מדין מזיק.

שיטת הט"ז שהקנס הוא רק בחטיפת מצוה

לגבי מצות כיסוי הדם, כתב השולחן ערוך (יורה דעה סימן כח סעיף ה) כי מי ששחט הוא זה שצריך לכסות, ואם הוא לא כיסה, אזי אחר יכסה. הט"ז (פ"ק) מביא שם את דברי הטור שסיים במילים: 'הלכך אם קדם אחר וכיסה חייב עשרה זהובים על מצוה שביטל ממנו', ומדקדק הט"ז על מילת 'הלכך' שבה השתמש הטור, מדוע לא נקט הטור בלשון פשוטה 'אם קדם אחר וכיסה ישלם לו'.

וכתב הט"ז: לבאר כי כוננת הטור הייתה למנוע טעות: שמא נאמר, כיון שהתורה אמרה 'ושפך וכיסה' לגבי השוחט, ולאחר מכן באה אזהרה לכל ישראל, הרי שעל כרחק האזהרה לכל ישראל חלה רק כאשר השוחט אינו נוכח, ואילו כאשר השוחט נוכח, אין אחר בכלל האזהרה, ואם יבוא אדם אחר ויכסה, אין הוא מקיים מצוה שכן 'אין זה מצוותו' ואינו מברך על כך.

אם אכן כך היה הדין, כיסוי הדם על ידי אחר כשהשוחט נוכח לא היה מחייב את המכסה לשלם

עשרה זהובים. שכן, החיוב לשלם קנס הוא דוקא כאשר החוטף נהנה מקיום המצוה ומבטל את חברו ממנה. אך אם אינו נהנה, ורק מבטל את חברו מהמצוה, הרי הוא רק בגדר 'מזיק בעלמא' ואינו חייב בקנס.

לפיכך, בא הטור והדגיש שדין כיסוי הדם הוא כשאר מצוות: כיון שהפסוק גילה שישנה אזהרה על כל ישראל, הרי שהחיוב חל על כל ישראל בכל אופן, גם אם השוחט נוכח. רק שהשוחט קודם בחיוב זה. ו'הלכך' - כיון שהאזהרה חלה על כל אדם גם בנוכחות השוחט, ממילא אם יחטוף אחר את המצווה, הוא עצמו מחויב בה ומברך עליה. ומאחר שהחוטף קיים את המצוה, הרי שאם יבטל את חברו ממנה, הוא צריך לתת לו עשרה זהובים. מבואר באופן ברור מדברי הט"ז שהקנס על חטיפת מצווה חל דוקא כאשר החוטף עשה וקיימה בעצמו. הסיבה לחיוב היא תשלום על 'שכר המצוה' שהחוטף נטל לעצמו, ונהנה על ידי ביטול 'הנאת חברו'. אולם, אם החוטף לא קיים בעצמו את המצווה אלא רק מנע את קיומה מחברו, הוא אינו חייב בקנס, אף אם גרם בכך שחברו לא יוכל לעשות את המצווה.

שיטת הדבר משה שהקנס גם במניעת מצוה בלא עשייתה

בשו"ת דבר משה (חלק ג' ה"מ סימן יט) הובאה שאלה ארוכה ומורכבת שנגעה לאפוטרופוס של יתום קטן, בנו של ראובן. האפוטרופוס כתב אגרת אל ר' שמעון, מלמד תינוקות בעיר אחרת, וביקש לשאול אם ברצונו לקבל את הנער לחסותו וללמדו ספר. ר' שמעון השיב כי אילו היה הנער בא רק ללמוד, היה מקבלו בלא שכר כלל לכבוד אביו שהיה אוהבו כנפשו. אלא שכיון שעליו גם להאכילו משלו, ובפרט שיצטרך לשכור בית רחב יותר מחמת גידולו של הנער, אין הדבר בידו. לאחר משא ומתן התרצו הצדדים על תשלום ט"ו זהובים. הנער ישב עמו חודש ימים, אך לפתע יצאה יד אלוקים בעיר, והאם והאפוטרופוס שיגרו שליח להחזיר את הנער לביתו עד יעבור זעם. ברם, גם משהוסרה הסכנה, לא הושב הנער ללימודיו. ר' שמעון טען שכבר התחיל בלימודו, וכשם שהתחיל ישלים עד תום השנה. ואילו האפוטרופוס טען שאין ר' שמעון יכול לדרוש שכר, שכן לא קיבל את הכסף בעד הלימוד אלא בעד מגוריו ושכירות הבית, וזו טרם יצאה אל הפועל. נמצא שהחודש הראשון, שבו לימד את הנער, נעשה בחינם ואינו זכאי לתשלום.

בתשובתו האריך הדבר משה, ובין הדברים הביא (דף עו. ד"ה ועל הטענה הבאה בשאלה) כי אחד מן הפוסקים סבר שמא יש לחייב את האפוטרופוס

בקנס מדין חוטף מצוה מחבירו, שהרי ר' שמעון התחיל כבר במצוה גדולה של לימוד יתום, ואם מי שקדם לחבירו במצוה וחטפה ממנו שחייב בקנס על ביטול המצוה. ואף שבזמן הזה אין דנין דיני קנסות, מכל מקום אם תפס הרי אין מוציאין מידו.

על כך הביא (דף עז: ד"ה עוד כתב) החכם אהרן אחיו את דברי הט"ז, הסובר כי קנס זה אינו אלא היכא שהחוטף עשה את המצוה ונהנה ממנה בפועל, אבל המונע את חברו מלעשות מצוה בלא שעשה הוא את אותה מצוה, אינו אלא כמזיק גרמא בניזיקין ופטור. ואם כן, לשיטת הט"ז סוף סוף לא נהנה ממצות חינוך הנער, ואין מקום לחייבו כלל.

אלא שהדבר משה מקשה על חילוק זה, ולדבריו מכל צד שנבחנו את יסוד הקנס, אין מקום לתלותו דוקא בעשיית המצוה על ידי החוטף. תחילה יש לעיין בטעם התקנה שחייבו חוטף מצוה בעשרה זהובים: האם מפני שדינו כמי שכבר הגיעה המצוה לידו של זה שנועדה לו, וכל החוטפה ממנו נחשב כגזול ממון חברו; או שמא אין מצוה נחשבת כממון הבא ליד אדם קודם שעשאה, ורק שלאחר שיעשה את המצוה נחשב שכרו כעשרה זהובים, ולפי זה החוטף ממנו את המצוה אינו חייב משום שגזול ממנו ממון, אלא מצד שמנע ממנו רווח שהיה ראוי לבוא.

אם נבחר בדרך הראשונה, שנחשב החוטף כגזול ממנו מצוה שהגיעה לידו, כיון שסוף סוף המצוה עומדת לפניו ועליו לעשותה, דומה החוטף דומה למי שנטול כיסו של חבירו וזורקו לים, שכדי לחייבו אין צורך שיהנה המזיק מן המצוה. עצם ההיזק שבמניעת המצוה מחברו מחייבו, בין אם עשה הוא את המצוה ובין אם לא נעשתה כלל. ואם כן, אף במקום שהחוטף לא עשה המצוה, מאחר והפסיד את חברו והיה צריך להתחייב.

ואם נלך בדרך השנייה, שסיבת הקנס היא מניעת הרווח שיש במצוה, נמצא שאף החוטף שעשה את המצוה לא היה ראוי להתחייב, שכן סוף סוף אינו אלא גורם הפסד של רווח עתידי, וגרמא בניזיקין פטור. ואם נאמר שמבטל כיסו של חברו חייב, שוב לא נפקא מינה אם עשה את המצוה אם לא, שהרי החיוב מכוח גרימת הנזק של מניעת הרווח ולא מכוח ההנאה.

על כן מסיק שם בעל הדבר משה כי דברי הט"ז צריכים עיון, ולא נכתבו כי לפלפול בעלמא ולא להלכה, ואין ללמוד מהם לדין. לשיטתו, יסוד הקנס אינו תלוי בהנאה מן המצוה, אלא בהפסד שגרם לחברו בביטול מה שהיה זכאי לעשותו.

דברי הרמב"ם שהמונע חייב

ההלכה דלעיל שהובאה שהולחן ערוך, מובאת כך ברמב"ם (הלכות חובל ומזיק פרק ז הלכה יג-יד) שפסק על שור המזיק העומד להריגה או אילן מזיק העומד לקציצה, שאם קדם אחד ושחט השור וקצץ האילן, הוא חייב לשלם לבעלים, כיון שהפקיען מלעשות המצוה. כמו כן, מי ששחט חיה או עוף, ובא אחר וכסה הדם שלא מדעת השוחט, חייב ליתן קנס כמו שיראו הדיינים. וסיים דבריו: ויש מי שהורה שהוא נותן קנס קצוב והוא עשרה זהובים, וכן הורו שכל המונע הבעלים מלעשות מצות עשה שהן ראוי לעשותה וקדם אחר ועשאה, משלם לבעלים עשרה זהובים.

ומלשון 'המונע' משמע כי על אף שבכלל אחר הוא שעשה את המצוה, מכל מקום חייב לשלם עשרה זהובים. וטעמו של דבר, כי השני העושה עשאה כדון, שהרי הבעלים לא היו יכולים לעשותה. אך המונע, הוא זה שגרם לביטול המצוה מבעליה.

נמצא שמפשוט לשון הרמב"ם נראה כי המונע את חבירו מלעשות מצוה, חייב אף אם לא עשאה הוא כלל, שלא כשיטת הט"ז.

לפי הכתב סופר ב' דעות ברמב"ם לגבי מונע

הדיון בדבר יסוד החיוב על חטיפת מצווה עולה גם בשו"ת 'כתב סופר' (חושן משפט סימן כו), שנשאל על ידי תלמידו מוה"ר רבי יונה צבי בערנפעלד אבדק"ק אורשא, אודות אדם שהפיל בטעות דבר איסור לקדירה של חברו שעמדה על האש ולא היה ששים של היתר כדי שהאיסור יתבטל, ונאסר המאכל והקדירה. ונתבע אותו אחד לשלם את ההפסד, והשאלה הייתה האם בהיזק שאינו ניכר חייב המזיק מחמת קנס או מדינא, והאם ניתן ללמוד קנס מקנס.

הכתב סופר האריך בבירור יסוד דיני קנס, והביא שם את לשון דברי הרמב"ם שבמונע בעלי מצוה פסק שהמונע ישלם עשרה זהובים, וכפי שבייר התוספות יו"ט (דברי חמודות על הרא"ש חולין פ"ו סימן ח ס"ק כה) מתוך הדברים שהמונע מתחייב גם כאשר אינו עושה את המצוה בעצמו רק איש אחר עשה את המצוה, ותמה 'הכתב סופר' מדוע הרמב"ם כתב דין זה כלפי 'המונע' רק בתוך הדעה אחרונה שמשלם עשרה זהובים קצובים, ולא ציין זאת כבר בדעה הראשונה שמשלם 'כפי שיראו הדיינים'.

ביאור המחלוקת: קנס שייך רק בחוטף - ממון גם במונע

וביאר הכתב סופר כי לפי הדעה הראשונה, שמחייבים כפי מה שיראו הדיינים, מדובר בדין קנס. קנס זה, מקורו בתקנת רבן גמליאל, והוא שייך אך ורק במקרה של חוטף מצוה שעשאה בפועל, והרוויח בכך את שכר המצוה, ועל מנת שלא יהא חוטא נשכר. אך מי שרק מנע את חברו מן המצוה, ואף לא עשאה, לא מצינו שרבן גמליאל קנסו, ואף שאין מניעה לקנסו, מ"מ אין זו תקנתו.

לעומת זאת, הדעה האחרונה המובאת ברמב"ם, שהמונע משלם עשרה זהובים, דין זה אינו מדין קנס אלא מדין מזיק. וזהו שיעור קבוע שחכמים שיערו בו את ההפסד שגרם המונע לחברו, ואין הוא תלוי בכך שנהנה מהמצוה או עשאה, אלא בעצם גרימת ההיזק. דין זה דומה למי שנטל כיסו של חברו והשליכו לאיבוד, שחייב אף בלא הנאה.

[הכתב סופר מעיר שם, שאם נאמר שחיוב עשרה זהובים הוא משום קנס, עדיין יש לעיין כיצד ניתן לומר שהחוטף הרוויח שכר מצוה, שהרי זו מצוה הבאה בעבירה, ואם כן שוב לא הרוויח עשרה זהובים בעשייתה].

העולה מדברי הכתב סופר' הוא כי הדין תלוי בשתי הדעות המובאות ברמב"ם: אם נניח כי מדובר בקנס, אזי החיוב חל רק כאשר המזיק עשה את המצוה והרוויח את שכרה. אולם, אם נניח כי מדובר בחיוב ממוני, אזי הוא חייב אף באופן של מניעה בלבד.

להמהר"י אסאד טעם

הקנס משום חביבות מצוה

בשו"ת מהר"י אסאד (אורה חיים סימן

קכח) נשאל מאת ידיד נפשו, הרב המופלג מוה"ר יעקב שלום סופר, בדבר מי שחטף חמצו של חבירו ושרפו, מאחר שעליו לא היתה מוטלת מצות ביעור חמץ של חברו, שלפי שיטת הט"ז, כל עוד לא עשה החוטף את המצוה אין הוא מתחייב בעשרה זהובים, היה מקום לומר שאף כאן פטור. השיב מהר"י אסאד כי אכן כן הוא לדעת הט"ז, אך באמת נתבאר בשיטה מקובצת (בבא קמא צא: ד"ה אנא בשם רבינו יהונתן) שטעם קנס עשרה זהובים הוא כדי שיהיו מצוות חביבות על בעליהן, לפיכך קנסוהו לשלם מה שהפסיד לחברו שכר מצוה. ואם כן אין מקום לחלק בין נהנה ללא נהנה, דלא כשיטת הט"ז, וממילא אף בחוטף חמץ ושרפו, חייב בקנס זה.

שליח שביטל ממשלחו את המצוה

ובשו"ת אחיעזר (חלק ג סימן ענ אות ד) הביא דברי החשק שלמה בשליח שנשלח להביא משלוח מנות ולא עשה שליחותו, שראוי לחייבו בסך עשרה זהובים על המצוה שביטל, שהרי בעל הבית סמך עליו, ומה שביטלו ממצותו הרי הוא כמזיק המפסיד לחברו את מצות היום.

והשיב האחיעזר שלא מצינו לחייב אדם על כך שביטל מצוה מחבירו, אלא אם הוא עצמו הלך ועשה את המצוה. כך בכיסוי הדם - החוטף כיסה בעצמו; וכך באילן העומד לקציצה - החוטף קיצצו בידו. אבל מי שרק מנע את חבירו מלעשות את המצוה ולא עשה דבר - לא נמצא מקור לחייבו.

עוד ביאר האחיעזר כי שכר המצוה שהפסיד לחברו אינו מוגדר ממון כלל, ואין עליו דין תשלומים מצד עצמו. רק כאשר החוטף נהנה מן המצוה בפועל, כגון בכיסוי הדם, מתחייב לשלם כנגד מה שנהנה. ואף שאין הבעלים חסרים כאן ממון, מכל מקום באופן שחסר מקצת מגלגלין עליו את הכל, ודי במה שחסר מן המצוה כדי לחייב את הנהנה. אך, על כל פנים, לא מצינו חיוב דינא או קנסא בעשרה זהובים אלא באופן שאחר קיים את המצוה, ולא על ביטול המצוה.

מסקנת השיטות

העולה מן האמור: לשיטת הט"ז והאחיעזר החיוב תלוי בנהנה בלבד, ולדעת הדבר משה ומהר"י אסאד והחשק שלמה כל שמנע את חברו מן המצוה חייב, אף אם לא נהנה ממנה. ואילו הכתב סופר הסיק שהדבר תלוי בשאלה אם יסוד החיוב הוא קנס, שאז ניתן לחייב רק אם עשה את המצוה, או שיש לו דין מזיק ואף המונע בלבד חייב, וכך עולה גם מדברי הלחם חמודות.

להלכה במוחזק בממון אין מוציאין מידו

לפי זה בנידון דידן, שאין גובין קנס בזמן הזה, בכל אופן אין מוציאין ממון מיד החייב, אולם כאשר הממון מוחזק בידו של מי שהפסיד את המצוה, הוא יוכל לטעון 'קים לי' [כדעת הדבר משה ומהר"י אסאד וחשק שלמה, וכצד אחד בדעת הרמב"ם לדעת הכתב סופר והלחם חמודות] שחייב לשלם אף כשלא נהנה, ולא יוכלו להוציא מידו.

